

De Bredase bierbrouwerijen 1397-1750

De geschiedenis van een exportnijverheid

door

TON KAPPELHOF

1. Inleiding

Op 19 december 1655 vervoegt Denys Wouter Mutsaarts, pachter van de bieraccijns in Tilburg en Goirle, zich bij de Bredase notaris Beeris.¹ Hij is in het gezelschap van drie mannen uit Tilburg en Goirle. Op verzoek van Mutsaarts en zijn compagnon Jan Vromans komen deze een officiële verklaring afleggen. Mocht het tot een procedure komen en de rechter daar om vragen, dan zijn zij op hun mannen eer bereid dit relaas onder ede te herhalen. Enkele dagen geleden zijn zij samen met de drossaard en de vorster van Tilburg naar het huis van Heiltje Willem Woutersdr. bij de grote kerk, de Heikeskerk, gegaan. In de schuur hebben zij drie tonnen Bredaas bier aangetroffen, waarvan twee uit de brouwerij De Drie Hoefijzers en één uit de brouwerij De Dobbele Sleutel. Dat is te zien, omdat elk vat het merkteken van de brouwerij draagt. Het bier is die dag door de voerman aangegeven bij het Bredase kantoor van de bieraccijns met vermelding dat het bestemd is voor met name genoemde personen in Berkel en Oisterwijk, zodat daar en niet in Breda accijns kan worden betaald. De regel is namelijk dat de accijns wordt betaald op de plaats waar het goed wordt geconsumeerd, maar nu blijken de vaten zich ineens in Tilburg te bevinden. Een geldige reden voor de belastingpachter om tot inbeslagnahme over te gaan. Het bier is inmiddels opgeslagen in de woning van de drossaard, paard en kar zijn overgebracht naar Breda. Deze verklaring bewijst dat de Bredase brouwers in het midden van de zeventiende eeuw hun bier afzetten in Tilburg en omgeving en dat zij proberen de belastingen te ontduiken. Mutsaarts, een beroeps-pachter en doorkneed in het vak, is hen echter deze maal te slim af.

Probleemstelling

Over de geschiedenis van deze bedrijfstak is landelijk gezien al tamelijk veel gepubliceerd, maar over de Bredase brouwering verscheen tot nu toe geen artikel, laat staan een monografie. De economische geschiedenis van Breda tussen 1550 en 1795 is een witte vlek in de geschiedschrijving. In het tweede deel van de *Geschiedenis van Breda*, verschenen in 1977, wordt geen aandacht besteed aan de sociaal-economische geschiedenis. In de bijdrage van Beermann en De Lepper staat "Alles bijeen genomen had het zakenleven in Breda zeker niet veel te betekenen". Een paar regels

daarboven is echter te lezen dat het brouwerijbedrijf in de zeventiende eeuw “nog enige bloei” heeft gekend. In ditzelfde boek is de kunsthistoricus C.J.A.C. Peeters wat positiever. Het Breda van de zeventiende eeuw wordt door hem gekarakteriseerd als “een rustig bloeiende handelsstad”, terwijl de verkeerssituatie als “vrij gunstig” wordt beoordeeld.² Duijghuisen heeft een tamelijk pessimistische visie op het economisch leven in Breda na 1650. Zijn in 1995 gepubliceerde artikel heeft als hoofdtitel “Een doodlopende weg”. In navolging van Klep stelt hij dat de steden in Noord-Brabant na 1585 weinig kans hadden om zich te ontplooien omdat het gebied een lage urbanisatiegraad had en omdat men afhankelijk was van “externe centrale plaatsen”.³ Wat hij precies onder ‘extern’ verstaat wordt niet duidelijk.

Voor de periode na 1710 zijn er voldoende aanwijzingen om te kunnen stellen dat de stad toen in verval raakte. Voor de periode 1550-1648 staat vast dat de langdurige oorlog en de belegeringen van 1624/25 en 1637 schadelijk zijn geweest, maar oorlogsschade hoeft, zeker in steden, niet te leiden tot structurele economische achteruitgang. Over de periode 1637-1740 was tot voor kort helemaal niets bekend. Sedert 1990 heb ik gegevens verzameld over de economische geschiedenis van Breda vóór 1800. Daarbij bleek al spoedig dat de brouwering tussen 1560 en 1740 een belangrijke bedrijfstak is geweest: er waren veel brouwerijen, er werd veel bier gebrouwen en er werd veel bier geëxporteerd.

Dit artikel wil een eerste overzicht geven van de geschiedenis van een voor Breda belangrijke bedrijfstak in de vroeg-moderne periode.

Bronnen

Voor de bronnen kon ik terecht in het oud-archief van de stad Breda en in de protocollen van de Bredase schepenbank en de in Breda residerende notarissen. Veel steun had ik aan de door het Gemeentearchief gemaakte indices op de protocollen. Een belangrijk deel van het archiefmateriaal is fiscaal van aard. Al heel vroeg was de stedelijke fiscus geïnteresseerd in alcoholhoudende dranken. Het bleek mogelijk de ingewikkelde structuur van de bieraccijns te doorgronden, zodat de omvang van de productie kon worden vastgesteld.

Uiterst belangrijke informatie bevatte het archief van de stedelijke Weeskamer. De Weeskamer, opgericht in 1535, was belast met het toezicht op de voogdij over wezen en halfwezen.⁴ Zowel dit archief als de notariële protocollen bevatten boedelinventarissen en boedelscheidingen. Boedelinventarissen moesten worden opgemaakt wanneer man of vrouw overleed en er kinderen waren. Een inbreuk op deze regel vormde de bepaling opgenomen in veel testamenten dat de Weeskamer werd uitgesloten van het toezicht op de voogdij over de kinderen. De indruk bestaat dat deze clause vaker voorkwam bij meer vermogende testatoren. In het archief van de Weeskamer bevinden zich ook veel rekeningen afgelegd door de voogd wegens het beheer van de goederen van weeskinderen. Deze rekeningen lopen vaak over vele jaren achtereen en geven een goed inzicht in de gang van zaken binnen het gezin en het daarmee verbonden bedrijf.⁵ In boedelinventarissen en in rekeningen bevinden zich vaak debiteurenboeken.

1. Van de oude Bredase brouwering is heel weinig meer te zien. Een gebouw, dat gelukkig geklasseerd is als rijksmonument, is de voormalige brouwerij De Witte Leeuw aan de Haven, achter de Vismarkt. Thans is hier café Het Klapcot gevestigd. In de zeventiende eeuw waren in dit gebied meerdere brouwerijen gevestigd. De foto geeft een goede indruk van de dichtheid van de bebouwing van dit stukje oud Breda. Foto A.W. Janssen, 1993. Collectie Stadsarchief Breda nr. 1993-1357.

Opzet

We behandelen eerst de periode tot 1540, globaal gezien de Middeleeuwen en de eerste helft van de zestiende eeuw. Door gebrek aan bronnen is over deze tijd niet zo erg veel bekend. De meeste gegevens zijn bovendien normatief van aard: voorschriften, regelingen en belastingtarieven. Daarop volgt de periode van expansie die duurt van ca. 1540 tot ca. 1680. Deze wordt eerst gekwantificeerd door middel van de productiecijfers, waarna enkele andere ontwikkelingen worden gesignaleerd die eveneens op groei duiden. Vervolgens wordt de bedrijfstak vanuit twee invalshoeken benaderd. In hoofdstuk 4 worden de factoren geanalyseerd die tot het product leidden. Achtereenvolgens zijn dit de grond (hier onderverdeeld in ligging en grondstoffen), kapitaal, arbeidskrachten, ondernemerschap, techniek en institutionele

context. De laatste is volgens de leerboeken geen productiefactor, maar economen en economisch historici besteden hier de laatste decennia veel aandacht aan. Hoofdstuk 5 is gewijd aan het resultaat, waarbij centraal staan de vragen door wie het bier werd gedronken en waar het werd afgezet. In hoofdstuk 6 worden de factoren geanalyseerd die de opgang hebben bepaald. Op de bloei volgde de neergang, die inzette rond 1680 en tot ca. 1725 duurde, waarna de brouwerijen zich tot aan het einde van de achttiende eeuw handhaafden. Het verval heeft ook recht op een analyse waarbij de factoren die tot de neergang hebben geleid aan de orde komen. Het slothoofdstuk bevat een beschouwing over de betekenis die deze nering had voor de stad en het land.

Maten

Dankzij de studie van de oud-gemeentearchivaris Scherft over het Bredase ijkwezen is precies bekend welke maat voor het bier gebruikt werd. Vanaf 1561 omvatte één vat bier 100 tot 102 Bredase potten. Omgerekend in decimale maten komt dit uit op een vat van 161 liter en een pot of potkan van 1,61 liter. De huisbrouwers hadden in 1733 een afwijkende maat: voor hen bevatte één ton of vat bier 110 potten, wat neerkomt op een ton van 177 liter.⁶ De groothandel werkte veel met de maat last; één last was 12 tonnen of vaten bier.

2. De Middeleeuwen

Karakter van de middeleeuwse stad Breda

Archeologisch onderzoek heeft aangetoond dat Breda heel wat ouder is dan we dachten. Reeds in de IJzertijd was dit gebied bewoond. In de twaalfde eeuw stichtten de heren van Breda-Schoten hier een burcht. Aan de nederzetting die aan de voet ervan ontstond gaven de heren vanaf 1252 diverse voorrechten. Dat deden zij, omdat zij er belang bij hadden om de nederzetting tot bloei te brengen. Van een vette koe viel immers meer te melken. Dat nam niet weg dat het middeleeuwse Breda maar langzaam groeide. Het in 1335 en volgende jaren ommuurde gebied besloeg een oppervlakte van 32 hectare. In 1437 telde de stad ongeveer 3.500 inwoners.

De structuur van de Bredase economie was die van een doorsnee middeleeuwse stad. Opvallend is de nauwe band met de landbouw. De graanhandel was belangrijk, zo ook die in runderen, huiden, schors en zuivel. De hofhouding van de heer had veel goederen nodig die door hun luxekarakter van buiten de stad moesten komen. De producten van het heerlijk domein, zoals graan, hout en vee, werden in Breda opgeslagen. De Bredase nijverheid leunde aanvankelijk op de fabricage van wollen stoffen en lederwaren. Er werd handel gedreven in zout, timmer- en brandhout, turf, wijn, molenstenen en luxe textiel, zoals fluweel en zijde, al met al goederen die men in iedere middeleeuwse stad tegenkomt.

In 1496 ving een nieuwe expansiefase aan. Het inwonertal van het stedelijke gebied nam toe van ongeveer 5.000 tot ongeveer 7.000 inwoners in 1526. De groei concentreerde zich in de nog niet ommuurde voorsteden, de Haagdijk, het Gasthuisseinde en het Ginnekenseinde. De handel op Holland was zo belangrijk geworden dat men er in 1478 toe over ging om de in Dordrecht geheven tol van Geervliet af te kopen.⁷ Enkele jaren eerder hadden de Bredanaars bij hun nieuwe heer geklaagd over een verzwaring van deze Hollandse watertol. Onder de producten waarin gehandeld werd wordt bier niet vermeld.⁸

Onder de energieke graaf Hendrik III van Nassau (1504–1538) vond een aantal grote ingrepen in de ruimtelijke ordening plaats.⁹ In 1531 maakte hij een begin met de uitleg van de stad. De opzet was om de bebouwing van de drie einden te beveiligen. De nieuwe verdedigingswerken werden uitgevoerd in Italiaanse stijl. In plaats van bakstenen muren kwamen er aarden wallen met natte grachten ervoor. Door de uitleg verdrievoudigde de oppervlakte van de stad. De Grote Markt werd uitgebreid en van daaruit werd in zuidelijke richting een nieuwe straat aangelegd, de Halstraat. Aan het eind daarvan kwam de Vleeshal te liggen met ernaast een terrein voor de veemarkt. Na 1526 lijkt er sprake te zijn van stagnatie. De veemarkt kwam niet goed van de grond. In 1558 telde Breda minder inwoners dan in 1526. Een tegenslag was zeker de enorme brand van 1534 die tweederde deel van de stedelijke bebouwing verwoestte. De brand vormt echter geen doorslaggevende verklaring voor het stoken van de groei. Ook in 's-Hertogenbosch stakte na 1525 de groei, terwijl Bergen op Zoom, een andere stad in noordelijk Brabant, na 1530 zelfs sterk achteruitging. De metropool Antwerpen daarentegen ontwikkelde zich in de zestiende eeuw tot het economische centrum van de Nederlanden. Mogelijk is de aanzuigende werking van Antwerpen ten koste gegaan van naburige steden.

De brouwerijen tot 1561

Accijnzen

De eerste maal dat in de bronnen over Bredaas bier gesproken wordt is in 1397.¹⁰ Uit dat jaar is een tarief bewaard gebleven van alle toen door de stad geheven belastingen. De accijnzen op wijn, bier en mede (een alcoholhoudende drank gemaakt op basis van honing) komen op de eerste plaats. Voor de stedelijke financiën waren de alcoholaccijnzen van kardinaal belang. In 1502 was de stadskas voor 46% aangewezen op de opbrengst van alleen al de bieraccijns. Met de wijnaccijns erbij bedroeg dit aandeel ruim 60%.¹¹ Overal in de Nederlanden dreven de stedelijke financiën bij wijze van spreken in een plas van bier en wijn. Het tarief maakte alleen onderscheid tussen bier dat in stad én land van Breda werd geconsumeerd en dat wat werd uitgevoerd naar plaatsen buiten het land van Breda. Het buitentarief was de helft lager. Voor bier dat van buiten het land van Breda werd ingevoerd, moest evenveel worden betaald als voor het Bredase. De heer en zijn familie en gevolg waren vrijgesteld. De brouwers hoefden niet te betalen voor het bier dat zij met hun gezin en het vaste inwonende personeel dronken. Naast de stedelijke accijns werd

het bier nog belast met het gruitgeld, een heerlijke heffing die we ook elders veel tegenkomen. De gruit was een mengsel van kruiden met ondermeer gabel waarmee het bier op smaak werd gebracht en dat in geen enkele biersoort kon ontbreken. Pas in de loop van de vijftiende eeuw raakte de gewoonte in zwang om hop toe te voegen.

Het tarief van 1450 rept niet over exportbier, mogelijk werd dit helemaal niet of veel lager belast. De fiscale wetgeving was er immers op gericht om de export te bevorderen en om de import van 'vreemd' bier tegen te gaan.

Van rond 1475 dateert een tweede accijnstarief. Stad en land vormden geen fiscale eenheid meer. Voor bier dat in de stad in herbergen en andere openbare gelegenheden gedronken werd moest naar schatting drie maal zo veel betaald worden als voor wat getapt werd in het land.¹² Deze lastenverzwaring drukte overigens vooral op het bier dat buitenshuis werd gedronken, want in 1446 had heer Jan IV van Nassau de Bredase poorters bij zijn inhuldiging een voorrecht geschonken. De burgers hoefden geen accijns of gruitgeld meer te betalen voor het bier dat zij thuis met hun eigen getouw brouwden en dat bestemd was voor huiselijk verbruik. Het privilege spreekt over bier voor "huere gebroodde huysgesin" oftewel die personen die bij de heer des huizes in de kost waren en dagelijks meeeten.¹³ De meer gezeten burgers, maar ook kloosters, gasthuizen en de adellijke bewoners van de Bredase hofhuizen hadden op hun erf een brouwhuis staan en plachten daar zelf hun bier te brouwen. Controle of er niet stiekem bier werd doorgegeven aan de burens was natuurlijk moeilijk te verwezenlijken. Deze vrijstelling werkte in het voordeel van de rijken en kwam ook in Engeland voor.¹⁴

Een gereguleerde bedrijfstak

Uit het midden van de vijftiende eeuw is een plaatselijke verordening overgeleverd op het brouwen van bier.¹⁵ Het stuk is met goedkeuring van de heer vastgesteld door de magistraat. De bedrijfstak blijkt vergaand gereguleerd te zijn. De brouwers mogen maar twee soorten bier brouwen; namelijk 'best' bier en 'klein' bier. Voor elke soort is voorgeschreven hoeveel graan er in het beslag moet. Best bier wordt gemaakt van tarwe, gerst en haver in een verhouding van 2 : 1 : 3; voor klein bier moet gerst en haver worden gebruikt in een verhouding van 1,33 : 2. De brouwer moet kiezen uit een van deze twee soorten en vervolgens uit een bepaald aantal vaten per brouwsel. De verkoopprijs van het bier ligt vast, zo ook de prijs die de herbergiers mogen rekenen. Brouwers mogen niet tegelijk een herberg houden en zij moeten ieder kwartaal onder ede verklaren dat zij de verordening zullen naleven. Stadsbestuur en afgevaardigden van de heer passen de verordening vier maal per jaar aan de dan geldende graanprijzen en andere omstandigheden aan. Wanneer de graanprijs omhoog gaat wordt de pot bier dus duurder.

Bij de bakkers komen we een soortgelijke situatie tegen. Een rond 1400 vastgestelde verordening gaat uit van een vast gewicht van het brood. Voor een roggebrood krijgt de bakker boven de inkoopsprijs van het graan 3 groten (een zilveren munt). Daarvan moet hij de brandstof betalen, de rest is arbeidsloon.¹⁶ De verkoopprijs van het brood hangt af van de dagelijks wisselende marktprijs van het graan.

De verklaring voor dit verschijnsel voert ons naar de middeleeuwse taakopvatting van de overheid. Bier en brood waren eerste levensbehoeften en het was de taak van de overheid om ervoor te zorgen dat iedereen tegen een redelijke prijs deze goederen konden kopen. De rol van de overheid was te vergelijken met die van een vader die voor zijn kinderen hoorde te zorgen. Voor ondernemersvrijheid was in deze gedachtegang geen plaats.

Omvang en afzet van de productie

Een toevallig bewaard gebleven rekening van het gruitgeld uit 1422 verschaft enkele gegevens over omvang en afzet van de produktie.¹⁷ Er zijn dan 15 brouwers, waaronder de stad zelf, die gruitrecht afdragen wegens 3.366,5 vaten bier die zij gebrouwen hebben. Bredase burgers hebben voor eigen verbruik 842 vaten gebrouwen. Daarnaast zijn er 2.850 vaten ingevoerd uit Hamburg en Delft. In het land van Breda opereren er brouwers in Ginneken, Alphen, Baarle, Castelre en Rijsbergen. Samen zijn zij goed voor 306,5 vaten. Vanuit Breda wordt bier geleverd aan personen in: Galder, Oosterhout, Teteringen, Baarle, Ginneken, Bavel, Princenhage, Ulvenhout, Terheijden en Etten, kortom het land van Breda. Uit een fragment van een gruitrekening over het jaar 1416 blijkt dat er bier wordt geïmporteerd uit Hamburg, Delft en Haarlem. Delft levert verreweg het meeste.¹⁸

Concurrenten: Delft en het platteland

Het Delftse bier concurreerde dus met het Bredase.¹⁹ Een middel tegen concurrenten waren privileges. Rond 1400 kreeg de stad van de heer gedaan dat deze de productie van bier in het land van Breda verbood. Alleen in de stad mocht bier worden gebrouwen. Etten verzette zich tegen dit kunstmatige monopolie, maar de Ettenaren die zich nota bene hadden gewend tot een derde, namelijk de raad van de hertog van Brabant, verloren het pleit en vervielen in een hoge boete.²⁰ Het monopolie bleek echter een brug te ver. We zagen al dat er in 1416 en 1422 buiten de stad meerdere brouwers actief waren. De stad bleef echter aandringen op maatregelen. In 1475 verzocht zij de nieuw aangetreden heer Engelbrecht II om het monopolie te bevestigen. Het verzoekschrift spiegelde een schone toekomst voor. Er zou meer bedrijvigheid in de stad komen. Ook de graanhandel zou erop vooruit gaan en al deze handel en nijverheid zou aan vele mensen werk verschaffen en tenslotte, vroeg of laat, zouden al deze mensen de heer meer belastingen gaan betalen. Resultaat was niet dat het monopolie weer werd afgekondigd, maar dat de stad verlof kreeg om in de dorpen een bieraccijns te heffen. Goed voor de stadskas, terwijl de kostprijs van het dorpenbier erdoor werd verhoogd waardoor dit minder goed kon concurreren met het Bredase bier. In het nieuwe privilege werd echter wel bepaald dat het tarief dat de stad mocht rekenen zo moest blijven als onder de oude heer, Jan IV. Wanneer de stad haar bieraccijns verhoogde, zou dit dus niet mogen worden doorgerekend in de dorpen.²¹

Een belangrijk voorrecht dat de stad bezat was het z.g. opslagmonopolie. Dit hield in dat nergens anders dan in de stad goederen mochten worden opgeslagen en

verhandeld. Zo mocht 'vreemd' bier uit Delft en Hamburg alleen in de stad worden gelost en opgeslagen in kelders. Op overtreding stond een hoge boete. De werking van dit kunstmatige monopolie beperkte zich vanzelfsprekend tot het gebied dat door de heer werd beheerst, het land van Breda.²²

In het midden van de zestiende eeuw viel de Bredase brouwering niet bijzonder op. Zoals elke stad was er een groot aantal kleine brouwerijen, maar burgers en buitenlui dronken naast Bredaas bier ook 'vreemd' bier uit Delft, Haarlem en Hamburg. Aangezien bier een eerste levensbehoefte was, was de bedrijfstak strak gereguleerd, zodat van ondernemingsvrijheid geen sprake was. De producenten waren niet verenigd in een gilde. Al heel vroeg werd het bier belast, door de stad met een accijns en door de heer met het gruitgeld.

3. Expansie met onderbrekingen (1540-1680)

De bieraccijns

In het algemeen gesproken is het voor de periode van de Republiek niet gemakkelijk om de omvang van de productie van bedrijven vast te stellen. Anders dan in Frankrijk waren er hier geen ijverige ambtenaren die informatie verzamelden over het bedrijfsleven en de draagkracht van de onderdanen. Het staatsbestel van de Republiek was bovendien sterk gedecentraliseerd. Voor zover de overheid gegevens verzamelde, deed ieder gewest en iedere stad dat op zijn manier. Onderlinge vergelijking wordt daardoor moeilijk. De omvang van de Bredase bierproductie is echter wel vast te stellen. De voor de stadskas zeer belangrijke bieraccijns werd meestal geïnd door collecteurs, functionarissen die in loondienst waren van de stad. De rekeningen van de collecteurs zijn voor het grootste gedeelte bewaard gebleven en maken deel uit van de bijlagen van de stadsrekening.

De structuur van deze belasting was ingewikkeld (zie ook bijlage 4). Zoals ook elders bestond de bieraccijns feitelijk uit enkele accijnzen. Het zwaarst belast werd het bier dat in de stad werd getapt in herbergen en taveernen. Daarop volgde in zwaarte het bier dat de burgers kochten bij de brouwers en thuis opdronken. In het begin van de zeventiende eeuw bestond er een tijdlang een apart lager tarief voor dun en dus goedkoop bier dat speciaal voor de soldaten werd gebrouwen en dat maar op enkele plaatsen te koop was. In Terheijden en Teteringen was het tarief lager dan in de stad, waarbij weer een onderscheid werd gemaakt tussen tappers en burgers/huislieden. Nog lager was het tarief voor bier dat vanuit de stad werd uitgevoerd naar de dorpen in het Land van Breda.²³ Bier dat werd uitgevoerd buiten het land werd het laagst belast, waarbij voor grote hoeveelheden en voor export naar Amsterdam nog een korting werd verleend. Naast de gewone accijns waren er toeslagen. Voor ons doel is het z.g. rentgeld van belang: een toeslag van 2 stuivers per ton die in 1601 werd ingevoerd. Tenslotte was er nog het borriegeld (later lastgeld genoemd), een reeds in 1397 bestaande heffing op alle bier dat werd verhandeld en geëxporteerd. In het al behandelde tarief van ca. 1475 bedroeg dit 1 braspenning (=

1,25 stuiver) per last van 12 tonnen bier. Dit tarief bleef tot aan het einde van de achttiende eeuw ongewijzigd.²⁴

In 1688 werd in de administratie van de bieraccijns het al lang bestaande onderscheid tussen koopbrouwers en huisbrouwers ingevoerd. Deze benamingen zijn ook van elders bekend. De koopbrouwers produceerden voor de handel en dus ook voor de export, de huisbrouwers brouwden voor zich zelf en hun familie. De diverse series resolutiën van het Bredase stadsbestuur geven geen uitsluitel op de vraag wat er toen precies gebeurd is, maar uit andere stukken mag worden afgeleid dat men toen het accijnstarief heeft veranderd. Voortaan betaalden de huisbrouwers een zeer lage accijns van 5 stuiver en 1,5 penning per ton voor het door hen gebrouwen bier, dat, althans op papier, door de leden van hun huishouding werd opgedronken. De koopbrouwers betaalden, zoals voorheen, voor het door henzelf gedronken bier een bedrag van 19,5 stuiver per ton, evenveel als de kroegbazen moesten afdragen. In de achttiende eeuw kregen de huisbrouwers meestal een, lage, forfaitaire aanslag in het borriegeld.

De rekeningen van de bieraccijns als bron

De bier accijns was zwaar dus loonde het de moeite hem te ontduiken. Zijn de gegevens afgeleid uit de accijnsrekeningen dan niet veel te laag? De kardinale vraag is dus hoe betrouwbaar deze bron is. Een aantal argumenten pleit voor de kwaliteit van deze bron. De vestingwerken beperkten de mogelijkheden tot smokkel. De stad was omringd door een ijzeren ring van goed bewaakte grachten en wallen. Er waren maar drie landpoorten en alle verkeer dat hierdoor ging werd gecontroleerd door soldaten van het garnizoen en door commiezen van de douane en de Grote Brabantse Zwijgende Landtol. De uitgang van de haven werd bewaakt door de boomsluiters en 's nachts afgesloten door een drijvende houten boomstam.

Het borriegeld was echter zo laag dat het nauwelijks de moeite loonde om het te ontduiken. De opbrengstgegevens van deze meestal afzonderlijk geadministreerde accijns zijn derhalve geschikt voor een berekening van de omvang van de commerciële bierproductie.

De productie van de talrijke huisbrouwers is echter nauwelijks vast te stellen, tot 1688, omdat deze niet belast werd en daarna omdat slechts voor een beperkt aantal jaren de opbrengstgegevens herleid kunnen worden tot het aantal geproduceerde vaten. De huisbrouwers verkochten wel stiekem bier aan andere Bredanaars. Daarmee beconcurrerden zij de koopbrouwers die dan ook geregeld op de stoep van het stadhuis stonden om bij de magistraat te komen klagen. Niet alle rekeningen van de collecteurs zijn echter bewaard gebleven en soms werd het borriegeld tesamen met de gewone accijns verantwoord. Het rentgeld is wat minder geschikt voor ons doel. Het woog zwaarder en ontduiking was dus interessanter. De gegevens van het rentgeld zijn derhalve alleen gebruikt voor die jaren waarover geen andere gegevens bekend waren.

De in de bijlagen 2 en 3 weergegeven cijfers betreffen dus de commerciële bierproductie. Zij zijn te beschouwen als minima, want de productie van de huisbrouwers komt daar nog boven op.

Omvang van de bierproductie

In de vroege vijftiende eeuw kwamen de Bredase brouwers niet verder dan een 3.000 tot 4.000 ton per jaar. In 1540 lag dit niveau al veel hoger, namelijk op 13.000 ton. Vanaf toen zette een uitbundige stijging in die culmineerde in 1580 met een niveau van ongeveer 40.000 ton. Er waren toen 38 brouwerijen in bedrijf. De verovering van de stad door de Spaanse legeraanvoerder Haultepenne ('Houtepen'), die gepaard ging met plundering en een slachting onder de burgerij, leidde tot een ineenstorting, niet alleen van de brouwering maar van het gehele economisch leven. De brouwers kwamen echter terug. Al in de jaren tachtig nam de produktie weer toe. Bij de val van Antwerpen (1585) had de bierproduktie zich al weer gestabiliseerd rond de 14.000 ton. Vanaf ca. 1600 zette deze groei versneld door. Helaas is het niet mogelijk de productieomvang tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) te berekenen, maar op grond van hierna nog te bespreken gegevens kan reeds worden geconstateerd dat de nering toen het hoogtepunt van zijn bloei bereikte. De verovering van Breda door Spinola in 1625 zorgde voor een tweede economische ineenstorting. De brouwering moet in deze malaise gedeeld hebben. Na enkele jaren zette het herstel weer in, waarna de produktie tot 1640 bleef stijgen. Rond 1640 werd er in 32 brouwerijen jaarlijks 60.000 ton geproduceerd. Vanaf 1640 vond een nieuwe terugslag plaats die tot het midden van de jaren vijftig duurde. De produktie viel terug van 60.000 naar 37.000 ton. Na ca. 1655 expandeerden de brouwerijen voor de derde maal zodat het niveau rond 1680 weer op 50.000 ton lag. Het aantal brouwerijen schommelde toen rond de 30. Omwille van de overzichtelijkheid resumeren we:

1540-1580	eerste periode van expansie
1580-1585	ineenstorting
1585-1625	tweede periode van expansie
1625-1630	ineenstorting
1630-1640	derde periode van expansie
1640-1655	recessie
1655-1680	vierde periode van expansie

De hier genoemde hoeveelheden bier zullen de doorsnee lezer misschien niet zo veel zeggen. Daarom volgt hier een vergelijking met enkele cijfers uit de late twintigste eeuw. De Bredase bierproduktie schommelde tussen 1540 en 1790 tussen de 15.000 en de 60.000 ton. Omgerekend in moderne maat is dit 24.150 hl resp. 96.600 hl. In 1989 produceerden 17 Nederlandse brouwerijen 18.813.000 hl. bier waarvan bijna een derde werd geëxporteerd. In Duitsland werd toen door 1178 bedrijven 93.016.000 hl. bier gebrouwen.²⁵ Tegenover deze bierplas zinkt de Bredase prestatie in het niet. Zinvoller is een vergelijking met de zeventiende eeuw. Volgens de economisch historicus Van Zanden bedroeg de totale bierproduktie van het gewest Holland (Noord- en Zuid-Holland) in de jaren 1651/1653 991.000 Hollandse ton. Breda was in 1650/51 goed voor 43.246 Hollandse ton oftewel 8,7% van wat het rijkste en dichtstbevolkte gewest van de Republiek toen produceerde. Voor een

stad met ongeveer 6.500 inwoners was dit gemeten volgens zeventiende-eeuwse maatstaven een formidabele prestatie.²⁶

Nieuw- en verbouw van brouwerijen en mouterijen

Vanaf 1491 kende Breda een subsidieregeling voor de bouw van harde daken dat wil zeggen daken van leien, pannen of tichels. Doel van deze regeling was het voorkomen van brand. Met stro of riet gedekte huizen en gebouwen waren zeer brandgevaarlijk en dus nam het stadsbestuur maatregelen in de sfeer van verboden, premies en subsidies om het gevaar te beperken. De grote stadsbrand van 1534 leidde tot een nieuwe, het jaar daarop uitgevaardigde verordening. In 1595 werd de regeling uitgebreid met een subsidie voor de bouw van een stenen voorgevel. De uitgaven aan deze subsidie vormden een afzonderlijk hoofdstuk in de stadsrekeningen. Het bleek mogelijk om voor de periode vanaf 1550 in kaart te brengen welke brouwerijen werden uitgebreid of nieuw werden gebouwd. Bij nieuwbouw werd namelijk ook een subsidie verleend, wanneer de eigenaar een harde dakbedekking aanbracht.²⁷ Het resultaat van deze speurtocht is te vinden in onderstaande tabel:

Tabel 1 Brouwerijen en mouterijen waaraan subsidie werd verleend wegens nieuwbouw, uitbreiding of vervanging van een zacht door een hard dak, 1550 - 1640.

Periode	Nieuwe brouwerijen	Vergroot of nieuw dak
1550 - 1559	8	n.v.t.
1560 - 1569	12	n.v.t.
1570 - 1579	6	n.v.t.
1580 - 1589	-	n.v.t.
1590 - 1599	1	3
1600 - 1609	15	4
1610 - 1619	14	8
1620 - 1629	8	4

Bron: GAB, OSA, Stadsrekeningen, hoofdstuk uitgaven aan harde daken.

Onderzocht zijn de rekeningen uit de periode 1550 tot en met 1640. Hoewel niet alle brouwerijen die nieuw opgericht of uitgebreid werden op deze wijze konden worden opgespoord - er zullen ook brouwerijen vergroot of herbouwd zijn die al een hard dak hadden - is de subsidiëring wel een goede indicatie voor de ontwikkeling van de bedrijfstak. In de jaren 1578 -1595 en 1623 -1640 werden in het geheel geen subsidies aan brouwerijen gegeven. In de betrekkelijk korte periode 1550 -1577 werden 26 brouwerijen nieuw gebouwd of uitgebreid. De Opstand zorgde daarna voor stilstand. Pas in 1600 werd de opgaande lijn weer hervat. Tussen 1600 en 1623 werden 37 brouwerijen verbeterd of nieuw gebouwd. Deze beweging liep niet helemaal parallel met de oorlog, maar is er wel in hoge mate door beïnvloed. In 1572 vingende 'troubelen' aan met overvallen van de watergeuzen in westelijk Noord-Brabant. Vanaf dat moment vertraagde de expansie. De tweede expansiefase ving weliswaar aan

2. Vismarkt met daarachter brouwerij De Witte Leeuw rond 1830. In de zeventiende eeuw werd een belangrijk deel van de bierproductie per schip geëxporteerd naar Holland. In de zestiende eeuw werd ook veel Bredaas bier in Zeeland afgezet. Litho naar een schilderij van een onbekende schilder. Collectie Stadsarchief Breda nr. 1987-211 repro.

midden in de oorlog, namelijk kort voor 1600, maar het proces kreeg pas vaart toen de oorlogsactiviteiten in deze streken afnamen dat wil zeggen na 1603.

Een nieuwe watermolen

Een andere aanwijzing dat rond 1560 de behoefte aan bier toenam is de uitbreiding van de capaciteit om graan en mout te malen. Vanouds bezat de heer van Breda het recht van wind en water. Zonder zijn vergunning mocht niemand een wind- of watermolen oprichten. Ook voor rosmolens was een heerlijke vergunning nodig. In en rond de stad waren alle graanmolens eigendom van de heer. Naast een kleine wa-

termolen bij het kasteel stonden er even buiten de stad enkele wind- en watermolens die al kort na 1300 vermeld worden.²⁸ Rond 1530 ontstond het plan om op de plaats waar de Aa de stad binnenkwam een getijdewatermolen te bouwen.²⁹ De werking van eb en vloed was tot ver ten zuiden van Breda merkbaar en het lag voor de hand om van deze energiebron gebruik te maken. Volgens Van Goor startte de bouw van deze groots opgezette molen in 1543, maar het werk schoot niet erg op. In 1560 lag er alleen nog maar een fundering, maar het jaar daarop was de molen voltooid en kon deze voor het eerst verpacht worden. De molen werkte met vier paar stenen en was zowel geschikt voor het malen van tarwe en rogge voor de Bredase bakkers als voor het malen van mout voor de brouwers. De heer beschikte als enige over de geldmiddelen om zo'n groot bouwwerk tot stand te brengen. Men was echter bang dat er nu te veel molens zouden zijn. Uit vrees voor overcapaciteit werd de even buiten de stad gelegen Ruissenaarswatermolen dus gesloopt en werd de kleine op het getijde werkende watermolen bij het kasteel stilgelegd. De bij het Liesbos (onder Princenhage) gelegen windmolen mocht geen werk voor de bierbrouwers meer aannemen. De angst bleek onterecht. In 1594 werd de grote watermolen verpacht voor *f* 2.050 per jaar.³⁰ Een gewone graanwind- of watermolen bracht toen nooit meer dan *f* 1.000 aan pacht op. Later zou de pachtopbrengst nog veel verder stijgen en zouden er nog meer windgraanmolens gebouwd worden, terwijl de kleine watermolens weer in bedrijf genomen werd. In 1618 kreeg de in Vught wonende Jan Aartsz. Hertog opdracht om het vermogen van de grote watermolen te verdubbelen.³¹

Het koopbrouwersgilde

In 1561 gingen de koopbrouwers ertoe over om zichzelf te organiseren. In dat jaar richtte het stadsbestuur een gilde op, nadat zij daarom gevraagd hadden. De statuten werden in overleg met de brouwers opgesteld.³² Wie lid wilde worden moest poorter van de stad zijn. Het gilde was alleen bestemd voor koopbrouwers. Wie voor de verkoop brouwde kon niet tegelijk huisbrouwer zijn. Het stadsbestuur stelde jaarlijks uit zijn midden iemand aan als deken of hoofdman van het gilde. De deken die een oogje in het zeil moest houden werd geassisteerd door twee gezworenen die de geldmiddelen zouden gaan beheren. Verantwoording van het geldelijk beheer geschiedde ten overstaan van het stadsbestuur en de leden van het gilde. Evenals in de vijftiende eeuw was het de overheid, de heer en het stadsbestuur, die de prijs en de kwaliteit van het bier dat de koopbrouwers wilden brouwen bepaalden. Het bier moest in geijkte en gemerkte tonnen gedaan worden. Eén ton diende een inhoud van 100 Bredase potten te hebben. Hierop werd toegezien door deken en gezworenen die ieder jaar alle tonnen inspecteerden. Op de gildeleden rusten ook sociale verplichtingen; zo moesten zij meelopen in de vier processies en liepen de leden achter de baar van een overleden lid. In datzelfde jaar kregen ook de kuipers een gildenbrief. De kuiperij was een toeleveringsbedrijf van de brouwerij. De koopbrouwers produceerden weliswaar voor de markt, maar hun vrijheid van handelen was nog zeer beperkt.

Fiscale faciliteiten

Tot twee maal toe zorgde het stadsbestuur voor een fiscale regeling die de Bredase brouwerijen begunstigde. In 1522 werd er een accijns ingevoerd op het bier dat buiten het land van Breda was gebrouwen en dat in stad of vrijdom werd gedronken. De accijns bracht maar weinig op en werd in 1530 weer afgeschaft. In 1561 sloot de stad een overeenkomst met de besturen van de aangrenzende dorpen Princenhage en Ginneken & Bavel. De stad zou voortaan twee vijfde deel betalen van de beden die deze dorpen moesten afdragen aan de heer en aan de hertog. In ruil daarvoor mocht Breda in deze dorpen accijnzen heffen op bier, wijn en mede en wel volgens hetzelfde tarief als in de stad zelf. Het belastinggebied werd met deze maatregel uitgebreid. Voor de boeren was deze regeling voordelig omdat zij minder bede hoefden te betalen, voor de brouwers en de herbergiers in deze dorpen was zij nadelig omdat het bier nu even zwaar belast werd als in de stad. De Bredase brouwerijen ondervonden minder concurrentie van brouwerijen in de directe omgeving.³³ De heffing bestond maar enkele jaren, maar zij toont aan dat de stedelijke overheid er veel aan gelegen was om de brouwerijen te stimuleren.

Veel handel en barstensvol graan

Kort na 1581 schreef de in 's-Hertogenbosch wonende, maar uit Oudheusden afkomstige Heyman Voogd van Oudheusden, een geschiedenis van de verovering van Breda door Haultepenne in 1581. Als vurig katholiek en Spaansgezind was hij bijzonder verheugd over deze overwinning. De zenuw van de vijand was geraakt. De koning beschikte weer, God zij dank, over de stad waar de aanvoerder van de Geuzen, de prins van Oranje, zijn stamslot had staan. Hij maakt er verder melding van dat de stad barstte van de voorraden graan die, volgens hem, voor het Staatse leger bestemd waren. Dat graan was van alle kanten per kar en per schip aangevoerd en in Breda opgeslagen. Tevens trof Haultepenne enorme voorraden boter, kaas en spek aan. In de haven lagen zeer vele schepen beladen met handelswaar van allerlei soort.³⁴ Wat Voogd ziet als voorraden voor het leger van de prins waren ons inziens de grote hoeveelheden graan die vanuit de omgeving naar Breda werden vervoerd om daar verkocht en verscheept te worden en waarvan een deel bestemd was voor de bierbrouwerijen. Ondanks de oorlog en de schade die de garnizoenen hadden aangericht, was er nog veel handel en verkeer.

De vergroting van de haven en de aanleg van de Prinsenkade

Tussen 1550 en 1620 werd de capaciteit van de haven tot twee maal toe uitgebreid. Tussen 1552 en 1563 werd een stenen kade gebouwd aan de oostzijde van de haven. Tot dan toe lag daar een stadsmuur met daarvóór een mogelijkheid om kleine schepen af te meren. De nieuwe kade maakte laden en lossen veel gemakkelijker. In de jaren 1610-1617 werd de capaciteit van de haven weer vergroot. Aan de westzijde, tussen de Tolbrug en de Hoge Brug, werd toen een nieuwe kade aangelegd terwijl de erven ten westen ervan door de stad als bouwterrein in erfcijs werden uitge-

geven. Prof. Peeters beschouwt dit project als “de voornaamste en meest planmatige stedeboouwkundige ingreep” die tussen ca. 1530 en ca. 1870 heeft plaatsgehad. Ten westen van de Hoge Brug werd een nieuwe straat aangelegd, later Zoutstraat genoemd. Op de bouwkavels verrezen tenminste vier nieuwe brouwerijen, waaronder die van Sebastiaan Janszoon van der Schoot.³⁵

De compagnie van de molens

Tijdens het Twaalfjarig Bestand vormden enkele brouwers een compagnie die de molens van de heer van Breda pachtte. De compagnie bestond in 1614/15 uit de brouwers Sebastiaan Jansz. van der Schoot, Thomas Aartsz. Rovers, Goris Jansz. van der Wien en Peter Petersz. van Gils. De compagnie pachtte in 1614/15 voor de som van *f* 3.610 de grote watermolen, de pas gebouwde windmolen op het Spijtmansveldbolwerk bij de Boschpoort en de pas gebouwde rosmolen aan de Akkerstraat. Enkele rekeningen van deze compagnie zijn bewaard gebleven, opvallend genoeg in het oud-stadsarchief, wat erop wijst dat er een nauwe band bestond tussen de stad en de compagnie.³⁶ De opbrengst van de compagnie bestond uit het graan dat de molenaars die in loondienst van de compagnie waren schepten van de granen en de mout die ter maling werden aangevoerd. De molens verwerkten tien keer zo veel mout en graan voor de brouwers als graan voor anderen, waaronder de bakkers, zoals blijkt uit onderstaande tabel:

Tabel 2 Winstsaldo en hoeveelheden graan (in hl.) vermalen door de molens van de compagnie van Sebastiaan Janszoon van der Schoot c.a., 1614/15 en 1617 en 1618.

Soort graan	Boekjaar 1614/1615	Boekjaar 1617	Boekjaar 1618
Mout	3.116 hl	5.875 hl	5.446 hl
Rogge	387	530	550
Boekweit	264	789	660
Brouwtarwe	213	123	295
Baktarwe	220	207	214
Winstsaldo rekening	3.610	9.951	11.330

Bron: GAB, OSA, Inv. Hingman nr. 1997.

Doordat de pachtsom gelijk bleef en de productie bijna verdubbelde maakte de compagnie in 1618 meer dan drie keer zo veel winst als in 1614/15. De brouwers voerden zoveel graan aan, dat de bakkers er nauwelijks tussen konden komen en in 1621 bij de Nassause Domeinraad gingen klagen dat zij achtergesteld werden. Het stadsbestuur verzocht aan de prins om het oude gebruik te herstellen dat de twee westelijke molens van de grote watermolen voor de bakkers zouden worden gereserveerd. De brouwers moesten dan volstaan met de twee oostelijke molens. Het stadsbestuur schreef aan de Domeinraad dat de brouwering zich zo sterk uitbreidde. De bakkers kwamen er niet meer aan te pas en waren dus gedwongen om hun graan bui-

ten de stad te laten malen³⁷. Waren er in 1614 nog twee molenaars en drie kardrijvers in dienst, drie jaar later had men drie molenaars en zes kardrijvers nodig. In 1614 nam de compagnie vier paarden met bijbehorende karren van de vorige molenaar over. Een van de paarden was zo sterk dat het de naam van Goliath had gekregen.

Een kleine groep brouwers had zich daarmee meester gemaakt van de molens in de stad. Dat anderen daardoor benadeeld werden blijkt uit een, helaas ongedateerd, rekest van het brouwersgilde waarbij dit verzet aantekende tegen het optreden van de compagnie. De compagnie had de molens gepacht om zichzelf te bevoordelen, maar de andere brouwers en de bakkers leden hier schade door. Het rekest waarschuwde het stadsbestuur dat dit nadelig uit zou pakken.³⁸ Ook de boeren buiten de stad leden schade. De brouwers stuwden om zo lang mogelijk te kunnen malen het water zo hoog op dat de graslanden langs de Aa en de Mark veel langer onder water bleven staan dan voorheen. In 1611 en 1615 werd daarover geklaagd en notarissen schreven ijverig op hoe erg het wel niet was.³⁹

De aanleg van de Turfvaart

Ten zuidwesten van Breda lagen in de driehoek Roosendaal-Kalmthout-Etten uitgestrekte veengebieden, in die tijd betiteld als 'moervelden'. In de studie van Karel Leenders is te lezen hoe deze reserve vanaf het midden van de dertiende eeuw in exploitatie werd genomen. Om het gebied te bereiken en om de gestoken turf te kunnen afvoeren werden vaarten gegraven. Door de Opstand kwam de moertering grotendeels stil te liggen, maar na 1609 verbeterde de situatie. De behoefte aan betaalbare brandstof was nog steeds groot. Derhalve werden nieuwe concessies verleend en nieuwe vaarten gegraven, terwijl met onkruid dichtgegroeide kanalen werden schoongemaakt.⁴⁰ In 1618 verkocht de heer van Breda 70 ha moer onder Hulsdonk bij Zundert aan de zeer actieve Bredase brouwer Sebastiaan Jansz. van der Schoot. In dit gebied liepen toen nog andere concessies, terwijl tot aan het einde van de zeventiende eeuw in De Maatjes ten zuidwesten van Achtmaal moeren werden uitgegeven door de heren van Elderen en van Breda.⁴¹

De brouwers hadden voor het stoken van hun ketels veel brandstof nodig. Na de ingang van het Bestand streefden zij naar de aanleg van een directe verbinding met de stad. Tot dan toe werd de moer aangevoerd via Roosendaal en Leur. Kort vóór 1618 werd in Breda een compagnie van 'gemoerdens' opgericht.⁴² Deze bestond uit Bredase notabelen onder wie veel brouwers. Uit de stadskas werd dit project gesubsidiëerd met *f.* 8.000 in ruil waarvoor de moerkopers per ton turf een heffing van 1 Hollandse penning aan de stad zouden afdragen. De compagnie liet een nieuwe turfvaart aanleggen die linea recta liep van het gebied achter Achtmaal naar Breda. Het was de bedoeling dat het kanaal door het dal van de Bijloop zou worden aangelegd, maar uit zuinigheid koos men voor een tracé waarbij de vaart vanaf de Pannehoef naar het oosten liep om in de buurt van de huidige Krabbebossen in de Weerij uit te komen. In 1646 werd de vaart alsnog doorgetrokken tot de plaats waar de Bijloop in de Weerij uitkomt. Op 20 november 1618, juist op tijd voor het invallen van de winter, werd de eerste moer Breda binnengebracht. De gebeurtenis werd luister bijgezet met muziek en velen kwamen kijken.

De griffier van de stad vond het zo belangrijk, dat hij in het officiële resolutieregister aantekende, dat het eerste schip geladen met turf afkomstig uit Zundert was:

met vlag en wimpel verciert, daarop verscheyden trompetten waeren blasende ende heeft de groote clocke in teecken van blyschap een half ure lang geluijt gegeven ten aensien van veel duijsenden menschen. ⁴³

In 1649 bestond de compagnie uit de volgende leden:

mr. Willem Snellen, oud-burgemeester

Dionys van Rucphen, griffier van de lenen van de baron van Breda

Jan Wils, apotheker

Jakob Hanekops, secretaris van de stad

Jan Michielssen van der Avoirt, brouwer

Hendrik Gobbinx, brouwer en

Anselm Willem Ansemsz.

Voor het graven van het tweede traject van de vaart was toen al een onbekend bedrag geleend, terwijl zojuist besloten was om nog eens *f* 10.000 te lenen tegen de toen normale marktrente van 5%. Rente en aflossing zouden zoals gebruikelijk worden omgeslagen over de schuiten die met moer in de stad aankwamen en dat naar rato van het aantal 'afgebrachte' schuiten.⁴⁴ In 1654 waren 3 van de 11 leden van de compagnie brouwer van beroep, terwijl toen ook leden van het stadsbestuur participeerden.⁴⁵

4. Inputfactoren

Ligging

Breda had al in de Middeleeuwen uitstekende verbindingen over water met Holland, Zeeland en Antwerpen. De Mark was goed bevaarbaar en per schip kon men gebieden bereiken waar het bier kon worden afgezet en waar de grondstoffen vandaan kwamen. In 1721 waren er beurtveren – te vergelijken met lijndiensten – op de Hollandse steden Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Leiden, Maassluis, op de Zeeuwse steden Middelburg, Goes, Zierikzee en Hulst, op Bergen op Zoom en op Utrecht. De diensten op Amsterdam en Rotterdam voeren meerdere malen per week. Dagelijks voer er een trekschuit op Terheijden en terug. Overland waren er wagensdiensten op Bergen op Zoom, 's-Hertogenbosch, Roosendaal en Antwerpen. De dienst op 's-Hertogenbosch reed zelfs dagelijks.⁴⁶

De stad was beveiligd door vestingwerken, waardoor de brouwerijen tijdens de Opstand gevrijwaard waren van verwoesting door rondtrekkende legereenheden, een factor die het functioneren van brouwerijen op het platteland belemmerde. In de loop van de zeventiende eeuw werd de militaire inundatie steeds belangrijker. Door het water van de Weerijds en de Mark op te stuwen vóór de grote watermolen bleven de stadsgrachten goed gevuld en liep het land rondom de stad onder water. Ten noorden van de stad kon men de dijken doorsteken zodat de Haagse Beemden en de

Vuchtpolder blank kwamen te staan. De belangen van de militairen en die van de brouwers liepen echter niet altijd parallel. De brouwers wensten een goed draaiende watermolen wat inhield dat bij eb de molensluis werd opengezet. De officieren van de genie zagen dat anders: voor hen was het devies 'hoe meer water hoe beter' en dus mochten wat hen betreft de sluizen van de grote watermolen gesloten blijven. Dit probleem speelde echter alleen in oorlogstijd of wanneer de oorlog dreigde.

De brouwerijen lagen verspreid over de hele stad. Wel kenden de omgeving van de Haven en het Ginnekenseinde een zekere concentratie, omdat men zich daar aan of dichtbij bevaarbaar water bevond. Echter ook elders, op de Haagdijk en het Gasthuiseinde, in de Veemarktstraat, de Eindpoortstraat en de beide Brugstraten lagen her en der brouwerijen. Alleen aan de deftige Katerstraat waren geen brouwerijen te vinden.

Grondstoffen

De Bredase brouwerijen werkten alle op ambachtelijke wijze volgens de bovengistende methode. Daarvoor waren vier grondstoffen van belang: water, granen, brandstof en hop. De rivieren de Mark en de Weerij leverden water genoeg en door het ontbreken van vervuilende steden of bedrijven bovenstreams zal dit in den regel zuiver geweest zijn. Weliswaar was het getijde in de stad goed merkbaar, maar het zoute water drong meestal niet tot Breda door. Dit was een voordeel ten opzichte van de brouwerijen in Zeeland en Holland, waar het water nogal eens brak was. Dit heeft mogelijk het verval van de Hollandse brouwerijen bevorderd.⁴⁷ Ook in Breda hielden de brouwers de kwaliteit van het water goed in de gaten.⁴⁸ Welk recept de brouwer ook gebruikte, graan was altijd nodig. In de vijftiende eeuw werden niet alleen gerst, maar ook het veel duurder tarwe en verder haver en zelfs boekweit in het bier verwerkt. Op de hogere Noordbrabantse zandgronden werd voornamelijk rogge en als tweede gewas boekweit verbouwd. Haver groeide op wat lager gelegen gronden die veel te vinden waren in de overgangszone tussen zeeklei in het noordwesten en zand in het zuiden. Vanaf ca. 1450 werden onder supervisie van de heren van Breda en Bergen op Zoom veel gorzen bestaande uit zeekleigrond ingepolderd. Deze heren beschouwden de onbedijkte slikken en schorren als 'wildert', niet in cultuur gebrachte landen die hen rechtens toekwamen. Op grond daarvan hadden de bedijkers een concessie nodig om tot een 'dykagie' over te gaan. In de aanhef van de concessies werd vaak vermeld dat het gors zou worden bedijkt om "tot eenen vorsch en corenlande" te worden gemaakt. De in de zestiende eeuw levende meester in het bouwen van dijken, sluizen en wat daar nog meer bij kwam kijken was Andries Vierlingh. Het eerste boek van zijn "Tractaet van Dykagie", een handleiding voor dijkenbouwers en inpolderaars, handelt over hoe men

*Sal winnen ende landt maecken ende die slijcken doen hoogen, begroessen ende tot corenlande brenghen tot dijckens toe met eenen loffelijken winterdijck, daer het welvaren ende profijjt meestendeels van desen Nederlanden aen hangt.*⁴⁹

De slikken werden met allerlei kunstgrepen zoals strekdammen opgefokt tot

3. Op deze foto poseren de brouwer en zijn personeel voor de poort van de brouwerij De Twee Hoefijzers. Deze brouwerij lag op de plaats waar nu het Grand Theater staat en werd rond 1916/17 stilgelegd. De ambachtelijke brouwerijen waren kleinschalig. Deze opname dateert van rond 1910. De sfeer ademt nog een beetje de zeventiende eeuw. Collectie Stadsarchief Breda nr. 1989-1236 repro.

groezen die met schapen konden worden beweide. Na verdere opslibbing was het land rijp voor bedijking met als slotstuk een polder waar graan (en daarnaast ook wel koolzaad) kon worden verbouwd. Door de vele inpolderingen in het noordwesten van Brabant nam de productie van granen dus sterk toe. Een deel daarvan werd verwerkt tot mout. In Breda zelf woonden verschillende welgestelde graanhandelaars.⁵⁰

Over de brandstof spraken wij reeds eerder. Een in 1639 opgestelde boedelinventaris van wijlen Dingeman Willem Beens, een welgestelde koopman in onder meer turf, geeft nog wat meer inzicht.⁵¹ De erflater woonde in het huis De Hoop aan de Prinsenkade, een buurt waar meer brouwers woonden. Zijn echtgenote was eerder gehuwd geweest met de bekende brouwer Sebastiaan Janszoon van der Schoot. Als toezienend voogden treden op Adriaan Anthonis 'sGrauwen uit Zevenbergen, oom van vaderszijde, en Huybrecht Beens te Amsterdam, halfbroer van moederszijde. Onder Zundert bezat Dingeman 18 loten in het Diepe en het Hoge Moer. Vlak vóór zijn dood had hij van de kinderen van Sebastiaan Janszoon

van der Schoot nog twee percelen in de Diepe Moer bijgekocht. Deze loten waren delen van kavels. Tussen de vierde en de vijfde kavel stond een keet die als slaappleaats voor de turfwerkers diende. Voor het vervoer kon Beens beschikken over negen turfschuiten. Na de dood van haar man verkocht weduwe Cornelia in vier maanden tijds aan negen Bredase koopbrouwers 17.560 ton turf. Enig rekenwerk leidt tot de conclusie dat deze brouwerijen in dat jaar gemiddeld ruim 5.800 turf nodig hadden. Uitgaand van een verkoops prijs van 3,5 stuiver de ton gaven deze brouwers gemiddeld *f* 1.050 per jaar uit aan brandstof. In die periode waren er grosso modo 30 brouwerijen in bedrijf wat een jaarlijks verbruik van 175.000 ton turf oplevert en een uitgave van *f* 31.500. Meer diepgaand onderzoek dat gebaseerd is op meer van dit soort bronnen en waarbij de ontwikkeling van het lokale prijspeil in kaart wordt gebracht is wenselijk.

Onontbeerlijk was ook de hop. Deze werd verbouwd in het Land van Heusden en in enkele dorpen ten zuiden van 's-Hertogenbosch, maar aan het einde van de achttiende eeuw werd de meeste hop ingevoerd.⁵²

Kapitaal

Voor hun financiering waren de brouwerijen geheel op zichzelf aangewezen. In de protocollen is zelden sprake van leningen van niet-brouwers aan brouwers. Het omgekeerde kwam daarentegen wel zeer vaak voor: brouwers leenden geld aan andere burgers met onroerend goed van de debiteuren als onderpand.

De protocollen van transporten verleden voor de schepenbank zijn bruikbaar om wat meer te weten te komen over de verkoopwaarde. Meer informatie geven de rekeningen van het daaldergeld. Dit was een door de stad geheven overdrachtsbelasting op alle onroerend goed gelegen in de stad en het daaromheen liggende ressort (met daarin onder meer het dorp Teteringen). Het tarief bedroeg 1,5% van de gekapitaliseerde verkoopwaarde, dat wilde zeggen dat de op het pand rustende renten tegen een bepaalde factor werden gekapitaliseerd en bij de netto verkoopsom werden opgeteld. De belasting werd geheven over het totale bedrag. De rekeningen van het daaldergeld zijn vanaf de late zeventiende eeuw grotendeels bewaard gebleven.⁵³

Aan het gebruik van deze bron kleven enkele bezwaren. Bijna altijd maakte de brouwerij en of mouterij deel uit van een complex gebouwen en terreinen. Doorgaans bestond dit uit een huis aan de hoofdstraat, een open plaats daarachter, een poort of gang naar het achtererf, daaraan een achterhuis, een hof, waar groenten werden geteeld, en tenslotte de brouwerij en of mouterij. De verkoopsom betrof steeds het gehele complex. In de stukken wordt niet vermeld of de brouwerij nog in bedrijf was. Het is heel wel denkbaar dat een stilliggende brouwerij veel minder opbracht, omdat er geen voorraden waren, omdat de klandizie onder de stilstand geleden had of omdat ketels, kuipen en andere gereedschappen al van de hand waren gedaan. Aangezien de inventaris van de brouwerij was vrijgesteld van het daaldergeld, werd de waarde ervan in de akte apart opgegeven. Niet in alle transportakten wordt de verkoopsom genoemd. De gegevens over de verkoopbedragen zijn verwerkt in de volgende tabel:

Tabel 3 Verkoopwaarde van brouwerijen en/of mouterijen in Breda 1616-1617; 1651-1655; 1685-1730 (bedragen in guldens).

Periode	Grootteklasse	Aantal objecten
1616 - 1617	> 2000	-
	2000 - 2999	2
	3000 - 3999	4
	4000 - 4999	-
	5000 -	<u>2</u> (namelijk 7090 en 6866)
	Totaal	8
1651 - 1655	> 2000	2
	2000 - 4999	3
	5000 - 9999	1
	5000 -	<u>-</u>
	Totaal	6
1685 - 1705	> 2000	1
	2000 - 4999	9
	5000 - 9999	4
	10000 -	<u>-</u>
	Totaal	14
1705 - 1730	> 2000	1
	2000 - 4999	9
	5000 - 9999	3
	10000 -	<u>2</u> (namelijk 14.000 en 11.176)
	Totaal	15

Bron: GAB, OSA, Stadsrekeningen, Bijlagen. Rekeningen van het issu- en daaldergeld.
GAB, ORA, Archief Schepenbank Breda, Protocollen van transporten.

In het begin van de zeventiende eeuw is het aantal vermeldingen niet erg groot, zodat we voorzichtig moeten zijn met onze conclusies. De meeste brouwerijen gingen voor bedragen tussen de *f* 2000 en *f* 4000 van de hand, maar er waren ook duurdere brouwerijen met bedragen oplopend tot meer dan 7000.

In het midden van de zeventiende eeuw lijkt de toestand nauwelijks veranderd te zijn. Voor de periode 1685-1730 zijn er veel meer gegevens bekend. Wederom kostte een brouwerij meestal tussen de *f* 2.000 en *f* 5.000. Opmerkelijk is dat er geen verschil is tussen de tijd tot 1705 en die daarna. Vanaf 1705 daalde de bierproductie immers sterk en men zou mogen veronderstellen dat de brouwerijen toen in waarde daalden. In 1709-1710 werden nog twee bedrijven voor bedragen boven de *f* 10.000 verkocht. Het valt echter op dat het brouwgereedschap bij deze transacties was inbegrepen en dat de waarde ervan in vergelijking met andere opgaven bijzonder hoog was. Het is wel opvallend dat er rond 1715 veel brouwerijen in handen

van andere eigenaars overgingen. Enkele malen wordt de waarde van de ketels en koelbakken en het andere gaande en staande werk afzonderlijk vermeld. Wij noteerden voor de periode 1685-1730 bedragen van 380, 400, 800, 804, 1556, 4000 en 6000 gulden.⁵⁴ Het bedrag van 400 had alleen betrekking op ketels en koelbakken, de twee hoogste bedragen kwamen hiervoor al aan de orde.

Voor Bredase begrippen waren de brouwerijen grote panden. Alleen in de Katerstraat en op enkele andere plaatsen waren nog duurder huizen te vinden. Huize Ocrum werd in 1685 voor *f* 8.000 verkocht, in 1695 werden twee huizen in de Katerstraat (thans Catharinastraat) verkocht voor *f* 9.000 en *f* 6.050. In 1736 werd het Huis van Brecht aan de Cingelstraat verkocht voor *f* 12.500. Het duurste huis dat wij tot nog toe tegenkwamen lag aan de Veemarktstraat; dit werd in 1730 voor *f* 18.000 verkocht.⁵⁵

In vergelijking met Rotterdam waren de Bredase bedrijven veel kleiner. In de Maasstad gold een brouwerij in de achttiende eeuw bijna altijd meer dan *f* 20.000.⁵⁶ Er waren daar zelfs bedrijven die meer dan *f* 75.000 waard waren.

Ondernemingsvorm

Bijna alle bedrijven waren familiebedrijven, overigens in deze tijd een normaal verschijnsel. Gezin en bedrijf lagen in elkaars verlengde en ertussen bestond nauwelijks een scheiding. Onder de honderden notariële akten die ik doornam, trof ik slechts één compagnie aan, maar deze bevond zich ook in de familiesfeer. In 1646 ging Peter van Bernagie, burgemeester van de stad, een “gemeynschap van brouweringe” aan met zijn schoonzoon Antonie Glavimans.⁵⁷ De laatste kreeg “de directie ende het bewint” van de brouwerij en mouterij, maar hij diende over alle zaken overleg te voeren met zijn schoonvader. De overeenkomst, die notariëel werd vastgelegd, leek meer op een huurcontract dan op een echte compagnie. Glavimans kocht de helft van het gereedschap en de grondstoffen, maar het ‘staande werk’ dat wilde zeggen ketels, werkkuipen en koelbakken bleef eigendom van Bernagie die ook recht had op een huur van *f* 400 per jaar voor het gebruik van huis, brouwerij, zolders, kelders en het staande werk. Partijen zouden samen het onderhoud van de ovens betalen. Glavimans en zijn vrouw voerden de boekhouding en hielden toezicht op de dienstboden. Bernagie en diens vrouw hadden echter altijd inzage in de boeken. Opmerkelijk is nog dat het contract pas 15 maanden later door partijen werd ondertekend.

De brouwers: geziene en achtenswaardige burgers

Zoals ook in andere steden in de Republiek behoorden de brouwers tot de brede burgerij. Zij waren redelijk tot soms zeer vermogend en genoten veel aanzien. In Breda lijkt het erop dat zij niet echt doordrongen tot de bovenlaag, het patriciaat. In de door Van Goor gepubliceerde lijsten van burgemeesters, schepenen en tienraden, die met de drossaard tesamen het stadsbestuur vormden, figureerden af en toe wel brouwers, maar zij domineerden niet.⁵⁸ Overigens is dit slechts een eerste indruk. Een thans door drs. O. van der Mei, verbonden aan de Rijksuniversiteit Leiden, uit-

gevoerd onderzoek naar de samenstelling van de Bredase elite zal op deze vraag een beter antwoord geven.

Boedelinventarissen en -scheidings geven inzicht in de vermogenspositie van brouwers en laten zien hoe brouwers het geld dat zij overhielden belegden. In bijlage 6 is een selectie van drie inventarissen en één boedelscheiding opgenomen.

De in 1619/20 opgemaakte inventaris van de boedel van Adriaan Hendriksz. van Gils, brouwer in De Drie Posthoorns op het Ginnekeneseinde, is geen toonbeeld van grote rijkdom. (bijlage 6 onder A).⁵⁹ Het grootste deel van het vermogen zit in het huis, de brouwerij, de voorraad grondstoffen, maar vooral in vorderingen. De brouwerij heeft Adriaan vóór zijn huwelijk in 1616 gekocht voor *f* 2.100, maar van de koopsom is pas *f* 700 betaald. De rest, *f* 1.400, staat nog uit in de vorm van een hypothecaire lening. De brouwer heeft sindsdien wel voor *f* 800 aan het huis vertimmerd, waardoor de waarde is toegenomen. Van zijn schoonmoeder heeft hij nog wat land onder Gilze en Oosterhout, maar dit levert maar weinig pacht op. De grondstoffen bestaan uit een voorraad boekweit, uit 10 tot 11 ton bier in de kelder en in enig zuur bier dat is teruggestuurd. Op het achtererf zitten twee varkens in een hok. Ongetwijfeld worden zij vetgemest met de bostel (zie daarover verderop) van het bier. Aan vorderingen staat een bedrag van *f* 2.192 uit wegens geleverde bieren. In het oog vallen leveranties aan Pieter Kloeket in Tholen (*f* 550) en aan Jakob Wickers in Amsterdam (*f* 530). De andere klanten wonen in het Land van Breda, maar ook veel verder weg in Zeeland, Holland en zelfs in Driel (ten noordoosten van 's-Hertogenbosch). Alles bijeen genomen is de boedel ongeveer *f* 5.500 waard.⁶⁰

In 1653 wordt de erfenis van wijlen Jan Laurens Spykers, brouwer in De Arend op het Gasthuseinde, verdeeld tussen zijn nagelaten weduwe en twee kinderen uit twee van zijn eerdere huwelijken (zie bijlage 6 onder B). De gehele boedel is *f* 13.900 waard. De weduwe neemt de brouwerij over, waarschijnlijk is zij van plan de zaak voort te zetten. In ruil daarvoor krijgen de voorkinderen de helft van de waarde van de inventaris van de brouwerij en van de huisraad uitgekeerd.⁶¹ De uitkoopsom wordt pas in 1658 en 1659 uitbetaald. Ruim twee derde deel van het vermogen is belegd in onroerend goed en in leningen aan particulieren. Het onroerend goed ligt in de stad of dicht daarbij. Het gaat om twee huizen in de Boschstraat, twee huisjes in de Doelstraat (een zijstraat van de Boschstraat), een boerderij in Terheijden, landerijen in de Belcrum en in de Vuchtpolder. De hoeve onder Ter Aalst ten oosten van Terheijden is *f* 3.000 waard, het land in de Belcrumpolder *f* 1.000. Kleine bedragen, minder dan *f* 500, zijn uitgeleend aan particulieren in de omgeving namelijk in Tilburg, Dorst, Hulten bij Rijen en Dongen.

In 1665 wordt er wederom een boedelbeschrijving gemaakt van de brouwerij De Arend. De vermogenspositie ziet er nu minder gunstig uit, maar de lijst is vermoedelijk niet volledig, aangezien de brouwerij zelf er niet in voorkomt. Johan van Dijck, de brouwer, bezit enig land onder Zwaluwe met een daaraan verbonden visrecht. Veel Bredanaars hadden land op de Moerdijk of in de Zwaluwen. Veelal werd dit gebruikt om vee vet te weiden. In de stad heeft hij een huis dat in drie delen is verhuurd. Een favoriete belegging waren onder de Bredase burgerij de renten in geld met onroerend goed als onderpand, maar Van Dijck bezit slechts één rente die als pro memorie post wordt opgevoerd. De broer van Johan is naar Oost-Indië getrok-

ken om daar zijn fortuin te beproeven, maar als zovelen heeft hij dit avontuur niet overleefd. De boedel van de onfortuinlijke broer is nog niet verdeeld, maar voor Johan valt daarvan weinig te verwachten. Een groot deel van het bedrijfskapitaal, f 960, zit in een omvangrijke voorraad graan die hoog en dus droog op zolder is opgeslagen.

In De Arend wordt hoofdzakelijk bier gebrouwen van de goedkope graansoorten haver en boekweit en zelfs voederhaver, dat eigenlijk voor het vee bestemd is. Tarwe is niet in voorraad, wel zomergerst en mout. Een deel van de mout is geleverd door meester Willem van Dijck in Amsterdam. De rekening voor deze leverantie is nog niet voldaan. De voorraad bier is f 697 waard. In de kelder ligt bruin bier, wit bier, wit klein bier, slecht bier dat is teruggestuurd en bierazijn. Klein bier is goedkoop, dun bier. Aan Maria, brouwster in De Rode Leeuw is bier geleverd dat nog niet helder is en mogelijk daarom nog niet is betaald. De brouwer heeft deze vordering van f 150 op de kerfstok staan. Verder is er een boekhouding die uit vier debiteurenboeken bestaat. De prijzen van het bier worden, zoals toen gebruikelijk, uitgedrukt in guldens de ton. In dit geval lopen zij uiteen van f 1 tot f 7 de ton. Het kwam vaak voor dat het bier zuur werd; vooral bij warm weer kon het bier omslaan. Kennis van chemische processen had toen niemand, men wist alleen uit ervaring dat zoiets kon gebeuren. Zuur bier mocht worden teruggestuurd, waarna het in de brouwerij verwerkt werd tot bierazijn. Dit kon, zoals uit deze inventaris blijkt, voor een goede prijs verkocht worden. De installatie om te kunnen brouwen is bijna f 700 waard. Er is een kleine ketel en verder een grote hoeveelheid vaatwerk dat op zolder is opgeslagen, maar voor een deel ook buiten ligt. In totaal is f 2.357 geïnvesteerd in grondstoffen, vaste activa en voorraad, waarbij de waarde van het gebouw dan nog niet is meegerekend. De vorderingen bedragen in totaal f 7.297. De klanten wonen 'binnen' dat wil zeggen in de stad zelf, en verder in de Baronie en in Amsterdam. In deze laatste stad is geleverd aan particulieren, aan bierstekers (= handelaren in bier) en aan herbergiers.

Een brouwer die tot welstand is gekomen is de protestant Cornelis van Erfrenten (zie bijlage 6 onder D), koopbrouwer in De Aker bij de Ginnekens-eindsebrug en overleden op 23 februari 1679.⁶² Jarenlang was hij lid van het college van tienraden, een soort vroedschap die door burgemeesters en schepenen geraadpleegd werd bij belangrijke zaken met name die welke het economisch leven en de belastingen betroffen. Onder de tienraden komen we tamelijk veel ondernemers tegen. Na de dood van zijn vrouw Adriana van den Bliëk gingen de acht toen nog levende kinderen over tot een deling. Van de vier zoons is er een koopman in wijnen in Breda, een oefent hetzelfde beroep uit in Amsterdam, een is brouwer en van een is het beroep niet bekend. Van de vier dochters zijn er drie getrouwd met resp. de secretaris van Wouw, een notaris-procureur en een lagere officier in het Staatse leger. Kort vóór zijn overlijden had Cornelis het landgoed Hondsdonk onder Ginneken/Chaam aangekocht. De vorige eigenaar, een militair officier, stond bij hem al een tijdlang in het krijt en na diens dood bleek de boedel insolvent te zijn. Cornelis kocht daarop het landgoed dat in 1702 werd getaxeerd op een bedrag f 9.269. In 1679 moet de waarde veel lager geweest zijn, omdat zijn schoonzoon, aan wie in 1680 dit deel van de erfenis toebedeeld werd, het goed door ontginnin-

gen uitbreidde. Hondsdonk was aan het eind van de zeventiende eeuw een voor Brabantse begrippen zeer grote boerenhoeve (bijna 68 hectare land). Pas in de achttiende eeuw werd hier een herenkamer aangebouwd waar de eigenaar kon logeren. Nog later ontwikkelde dit complex zich tot het prachtige nu nog bestaande landgoed. Zoon Leonard kreeg de brouwerij en mouterij De Aker, de rest van het vermogen was belegd in een hoeve en enkele huizen op de Zandbergen, een paar stukjes land even buiten de stad en huizen in de stad. De huizen lagen zowel in goede buurten zoals de Markt en de Veemarktstraat als in achterafbuurten zoals de Akkerstraat, het Nonnenveld en de Keizersbrug. Daar woonden de militairen in zeer armelijke woningen die door lieden als Van Erfrenten werden verhuurd. De wijnhandelaar in Amsterdam kreeg effecten die echter niet worden gespecificeerd. Deze erfdeling omvatte vrijwel zeker niet alle bezittingen. Uit de protocollen van de schepenbank blijkt immers dat Cornelis zeer vaak geld uitleende aan Bredase burgers. Huizen en ander onroerend goed dienden daarbij als onderpand. Deze leningen worden in de boedelscheiding niet vermeld. De belangrijke vermogensbestanden staan er echter wel in. We kunnen daaruit afleiden dat Cornelis van Erfrenten het risico spreidde door te beleggen in de stad, in de landbouw, in hypothecaire leningen en in effecten.

Na zijn dood maakte een onbekende een gedicht dat door de Bredase drukker Cornelis Seldenslagh op zijde gedrukt werd.⁶³ Cornelis wordt letterlijk het graf ingeprezen, maar het meest valt nog op dat nergens wordt vermeld dat hij brouwer van beroep was. Wel worden al zijn officiële functies (weesmeester, kapitein van de schutterij en tienraad), zijn hoge leeftijd en zijn talrijk nageslacht vermeld. Boven alles staat dat hij geleefd heeft als een eerlijk man en als

Een recht Liefhebber van sijn Prins en Stad en Staet !

De brouwer wordt hier geprezen als de ideale burger: hij heeft een gezin, veel kinderen van wie men wat mag verwachten omdat zij goed zijn opgevoed, hij heeft zijn burgerplichten voldaan door lid te zijn van de schutterij en van de tienraden en hij is altijd trouw geweest aan, let op de volgorde, de heer van de stad, de stad en de staat. Dat zijn welstand ook nog gebaseerd is op een goed lopende brouwerij vindt de dichter niet belangrijk genoeg om er melding van te maken. De ideale brouwer is in deze tijd niet zozeer een ondernemer in de Schumpeteriaanse zin van het woord, maar op de eerste plaats een door iedereen gerespecteerde burger. Het verhuuren van huisjes aan doodarme soldaten en alleenstaande vrouwen deed hier in de ogen van de zeventiende eeuwers niets aan af.

Nogal wat brouwers kochten boerderijen buiten de stad op en bouwden deze uit tot kleine landgoederen. Dit was een veilige belegging. De familie Van der Schoot liet zijn oog vallen op het goed Daasdonk onder Ginneken, de familie Cluyters nestelde zich op de Kleine Ypelaar en Van Erfrenten bouwde de hoeve Hondsdonk uit door 'woeste gronden' te ontginnen. De familie Bernagie komen we tegen op het goed Wolfslaar onder Ginneken. Later raakte dit in handen van de koopbrouwer Leonard van Erfrenten.⁶⁴ Deze hoeven en landgoederen lagen niet ver van de stad af en dienden waarschijnlijk ook als zomerverblijf. Dergelijk gedrag is

overigens van alle tijden. Al in de Middeleeuwen en ook nog lang daarna belegden succesvolle kooplieden en ondernemers hun geld in kastelen en landhuizen. Ook de Bredase elite had landgoederen en hield zich in de zeventiende en achttiende eeuw bezig met het ontginnen van heide.

Arbeidskrachten

Over de mensen die op de brouwerij werkten is in de bronnen bijzonder weinig terug te vinden. Gegevens over lonen en andere arbeidsvoorwaarden zijn er nauwelijks. In 1816 hadden de Bredase brouwers één tot twee arbeiders in vaste dienst.⁶⁵ Het staat vrijwel vast dat de eigenaar zelf meewerkte. Voor de zeventiende eeuw mogen we van een soortgelijke personeelsbezetting uitgaan. Een boedelinventaris uit 1665 licht een tipje van de sluier op (zie bijlage 6 onder C). Het betreft de inventaris van het sterfhuys van Maria Huygens, de echtgenote van Johan van Dijck, brouwer in De Arend op het Gasthuisseinde [Boschstraat].⁶⁶ Onder de schulden figureren twee posten wegens arbeidsloon, namelijk een bedrag van *f* 100 aan de brouwersknecht Adriaan van Elderen en een bedrag van *f* 40 jaarlijks aan Margriet Jan Huygensdochter, vermoedelijk de dienstbode van het huis. Adriaan zal in vaste dienst zijn geweest en mogelijk was hij intern, maar dat wordt niet vermeld.

In deze brouwerij is in 1665 een leerling-brouwer, Philips Provo, in dienst. Als leergeld betaalt hij volgens een overeenkomst een bedrag aan 'mondkosten' (levensonderhoud) van *f* 45 per jaar.

Een getuigeverklaring uit 1656 laat een ander facet van het werkvolk op de brouwerijen zien.⁶⁷ Cornelis Jakobszoon, brouwersgast van beroep, ligt op bed met een flinke hoofdwond. Oorzaak is een ruzie in de kroeg. Op verzoek van twee familieleden waaronder Servaas Klaassen van Nispen, brouwer in De Pauw, legt de zieke voor de notaris een verklaring af. Dinsdag 11 januari bevond hij zich 's avonds om 9 uur in de herberg De Potkan in de Wijde Steeg. Het drinkgezelschap bestond uit de zoon van Jakob Sibergen, een kuipersgast, Govert van Bavel, de meid van het huis, de mandenmakersknecht Marten, de bakker Adriaan Wouterszoon de Lange en enkele andere lieden. Er werd kaart gespeeld en er zal wel wat gedronken zijn. Wat deed men anders in een herberg? Het kwam tot een woordenwisseling tussen Cor en de zoon van Sibergen, waarop deze laatste een metalen kandelaar in de hand nam en Cor daarmee op het hoofd sloeg. Daarop volgden nog meer slagen en Cornelis hield er diverse kwetsuren aan het hoofd aan over. Met barstende hoofdpijn ligt hij nu plat op bed. Wanneer God hem beter laat worden, dan is hij bereid de verklaring voor de rechtbank onder ede te herhalen. Dit laatste is een gebruikelijke formulering die de weg naar een formele procedure open laat. Het brouwersvolk zat na werktijd dus nogal eens in de kroeg en daar waren ook andere werklieden en ambachtslieden te vinden zoals een bakker en de knechts van de kuiper en de mandenmaker. Persoonlijke opmerkingen of een geschil van mening over een spelletje als kaarten of triktrak leidden geregeld tot vechtpartijen. De herberg - een aan de Havermarkt gelegen café met die naam bestaat in Breda nog steeds - lag in een dichtbevolkt gedeelte van de stad, naast de haven, terwijl in de directe omgeving verscheidene brouwerijen stonden. Onder de vele attestaties met betrekking tot her-

berggeweld namen de brouwersgasten en verwante lieden overigens geen opvallende plaats in.

Techniek

Er zijn geen aanwijzingen dat de in Breda gebruikte techniek van het brouwen afweek van die welke elders toepassing vond. Deze techniek wordt in de literatuur goed beschreven.⁶⁸ Men brouwde in de onderzochte periode alleen ondergistend bier. Aan het eigenlijke brouwen ging het maken van de mout vooraf. Veel brouwerijen waren in Breda gecombineerd met een mouterij. De capaciteit van een brouwerij werd bepaald door het aantal ketels en kuipen. De meeste Bredase brouwerijen hadden één of twee ketels. Dit was het geval bij de naamloze brouwerij op het Ginnekenseinde die in 1616 door Ansem zoon van Jakob Betten voor *f* 3.115 aan Bartholomeus Snellen werd verkocht.⁶⁹ Er stonden twee brouwketels en twee brouwkuipen, van elk een grote en een kleine. Daarnaast waren er een eest (een vloer om de gekiemde mout op te drogen), een begietbak, twee koelbakken, diverse gereedschappen zoals manden, gaffels, rieken en maten om het graan mee af te meten, en een kleine voorraad tonnen namelijk 72 halve en 8 hele tonnen. De brouwerij was voor *f* 170 per jaar verhuurd aan een ander.

De brouwerij De Twee Klimmende Leeuwen op het Ginnekenseinde werd in 1728 getaxeerd in verband met het daaldergeld.⁷⁰ Het z.g. gaande werk werd geschat op *f* 803,50. Het meeste waard waren de koperen brouwketel (*f* 275), een zeer goede eikenhouten werkkuij (*f* 173) en een nieuwe eiken gijlkuip (*f* 109).⁷¹ Twee koelbakken waren goed voor *f* 132. Ongeveer in dezelfde tijd werd de brouwerij Het Rood Molentje op de Haagdijk van de hand gedaan. Het gaande werk was hier maar *f* 380 waard en bestond uit onder meer 1 brouwketel, 1 brouwkuip en 1 gijlkuip.⁷²

In het dossier van de civiele procedure gevoerd tussen de tavernier van De Drie Moren in de Visserstraat contra de erven van Peter Adam Leyten, brouwer, bevindt zich een uittreksel uit het debiteurenboek van Leyten.⁷³ Het register loopt over de periode 6 mei 1652 - 16 oktober 1654. Leyten leverde in die tijd bier van 6 en 8 gulden de ton, wit bier van 9 gulden, zoet bier van 6 gulden en bitter bier van 10 gulden. Deze herberg was een van de deftigste en belangrijkste van Breda. Het koopbrouwersgilde en de landsvergadering van de Baronie kwamen hier voor hun vergaderingen bijeen. Dit verklaart waarom de hier genoemde bieren aan de dure kant waren.

Institutionele context

Onder de institutionele structuur wordt verstaan het geheel van instellingen en regels waarbinnen een ondernemer moest opereren. Deze structuur ontwikkelde zich in de pre-moderne periode zeer langzaam. De brouwers konden deze structuur niet veranderen, maar het was soms wel mogelijk de actoren die binnen deze structuur opereerden te beïnvloeden. De voornaamste instellingen waarmee de Bredase brouwers rekening dienden te houden waren de overheid en het rechtssysteem.

